

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
САМОВИЗНАЧЕННЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ
І РОСІЙСЬКОЮ ІДЕНТИЧНОСТЯМИ**

У статті висвітлюються результати досліджень соціально-психологічного змісту самовизначення російськомовних жителів України в процесі їхньої інтеграції в сучасне українське суспільство.

Ключові слова: самовизначення, соціальна ідентичність, мовні уподобання, незадоволені потреби, позиції щодо інтеграції.

В статье освещаются результаты исследований социально-психологического смысла самоопределения русскоязычных жителей Украины в процессе их интеграции в современное украинское общество.

Ключевые слова: самоопределение, социальная идентичность, языковые предпочтения, неудовлетворенные потребности, позиции относительно интеграции.

The results of the investigations of social and psychological meaning of self-determination of the Russian-speaking residents of Ukraine in the process of their integration into the modern Ukrainian society are reported in the article.

Key words: self-determination, social identity, linguistic preferences, non-satisfied needs, attitudes to integration.

За соціологічними даними значущість мовних питань у сучасному українському суспільстві поступається перед багатьма іншими проблемами, насамперед економічними [1; 2]. Проте в психологічному відношенні ставлення до мови важить набагато більше і становить одну з найпотужніших мотиваційних характеристик поведінки особи та спільноти. Для частини українських громадян проблема вибору мови є головною, а для більшості їх – однією з головних у процесі соціального та особистісного самовизначення.

Протягом 2007–2010 рр. науковці лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України виконували дослідження за темою «Соціально-психологічні чинники інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство». На одному із завершальних етапів роботи у жовтні-листопаді 2009 р. було проведено опитування в переважно російськомовних південно-східних регіонах країни.

Метою статті є висвітлення основних результатів дослідження та інтерпретація їх у контексті з'ясування психологічного змісту труднощів і переваг самовизначення російськомовних громадян у просторі між українською і російською мовами.

Опитування проводилося в місцевостях, де відносно найвищу частку населення становлять особи російського етнічного походження та носії російської мови (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [3: 208–282, 448–478]).

Вибірку було структуровано за ознаками віку, статі, величини та адміністративного статусу населених пунктів. Усього опитано 1537 осіб. Серед них респондентів, які в особистому спілкуванні віддають цілковиту або основну перевагу російській мові, виявилось 1292 особи, що становить 84,1%.

Здобуті дані дали змогу виявити основні **тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти**.

Тенденція *рентизації постав* полягає в колективній актуалізації рентних очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості.

Тенденція *ригідизації ідентичності* віддзеркалює намагання «завмерти» в статусі референтної російськомовної спільноти, вистояти перед загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропозивані або нав'язувані зміни.

Тенденція *сакралізації ідентичності* означає надання російській мові додаткового символічного значення як ознаки, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування особи і спільноти.

У тенденції *діяльного позиціонування* втілюється активний підхід до розв'язання реальних і передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції.

В основі тенденції *моральної апеляції* лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до «не своїх», самооцінного вивіщення.

За тенденцією *лекання звичайності* криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, «малих» людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

За допомогою тенденції *акцентування скривдженості* члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які відчувають, застерігаючи собі право на певні компенсації.

Показники **соціальної ідентичності** російськомовних респондентів вишикувалися в такий ряд: «громадянин України» – 36,8%; «російськомовний житель України» – 34,1%; «член своєї сім'ї» – 23,5%; «звичайна людина» – 23,1%; « мешканець свого регіону» – 19,7%; «росіянин» – 17,9%; «слов'янин» – 12,0%; «людина свого віку» – 10,8%; «житель Землі» – 10,7%; «представник сучасного покоління» – 9,7%; «українець і росіянин» – 8,1%; «українець» – 6,1%; «радянська людина» – 5,3%; «європеєць» – 2,6%; «україномовний житель України» – 0,7%.

Не виявлено прямого протиставлення української і російської ідентичностей. Для більшості респондентів вони не є взаемовиключними, самовизначення не концентрується навколо надання переваги своїй «українськості» чи «російськості». Натомість власне «українськості» до певної міри протиставляється намагання визнати себе або за слов'янина, тобто члена більшої надетнічної спільноти, або за звичайну людину, що підкреслює етнічну незаангажованість та знецінює вибір української ідентичності. Росій-

ській ідентичності протистоїть вибір ідентичності не зовсім російської, але й не цілком української – «українець і росіянин». Друге протиставлення – «росіянин» і «звичайна людина» – відображає намагання уникнути етнічно забарвленого вибору.

Нібито логічне для сучасного стану українського соціуму протиставлення української і російської (або, принаймні, російськомовної) ідентичності чітко проявилось лише в оцінках молодих респондентів. Саме для молоді вибір ідентичності у сфері між належністю до українського соціуму і прихильністю до російськомовного дискурсу є особливо актуальним та осмислюваним.

Респондентам було запропоновано *порівняти українців і росіян* за певними психологічними рисами. Лише 3,6% респондентів не змогли або не захотіли зазначити хоча б одну відмінність. Загалом українцям частіше приписувалися позитивні риси (гостинність, волелюбність, чуйність), а росіянам – негативні (агресивність, грубощі) або нейтральні (холоднокровність, урівноваженість)

Якщо на рівні ментального самовизначення російськомовні жителі України орієнтуються здебільшого на «все російське» (історія, мова, культура), то в комунікативній сфері їхні уподобання зсуваються в бік прийняття українського. Очевидно, й українське, і російське є для них «своїм», але російське – у більш символічному, а українське – більш практичному розумінні.

Незадоволені потреби респондентів аналізувалися за відповідями на запитання «Чого Вам особисто найбільше бракує в житті?» (вибирали від одного до п'ятих пунктів із 20; тут і далі сума відсотків перевищує 100).

Вибори розподілилися таким чином: бракує матеріального добробуту – 53,4%; порядку й стабільності – 45,9; упевненості в майбутньому – 42,3; чесної влади – 33,1; здоров'я – 32,0; єднання з Росією – 21,7; реалізації здібностей – 17,3; захисту російської мови – 13,5; задоволеності із життя – 12,7; компетентних керівників – 12,3; життєвих досягнень – 10,8; гордості за свій народ – 10,8; віри у власні сили – 9,4; солідарності громадян – 8,8; кола однодумців – 7,8; свободи самовираження – 6,8; стабільного колективу – 5,7; становища в суспільстві – 5,0; знання української мови – 4,3; українського патріотизму – 2,3%.

Респонденти найбільше потерпають через матеріальні нестатки, недостатню впевненість і стабільність, брак чесної влади, поганий стан здоров'я. Аж після цих потреб іде незадоволена потреба єднання з Росією, що дає підстави вважати: проросійські устремління вагомі, але не домінують.

В анкеті ставилося запитання про те, *чому слід або не слід розмовляти російською або українською мовою*.

Розподіл відповідей на запитання про те, *чому слід розмовляти російською мовою*, набув такого вигляду: дуже багато хто в Україні розмовляє російською мовою – 38,5%; якщо для людини це рідна мова – 34,5; це одна з найпоширеніших мов на світі – 30,0; якщо таким є особистий вибір людини – 26,5; якщо всі навколо розмовляють по-російському – 16,6; російською більше різноманітної інформації – 16,6; якщо співрозмовник не розуміє по-українському – 15,8; із ввічливості до російськомовного співрозмовника – 4,8; російська мова розвинутіша й багатша, ніж українська – 4,6; російська мова придатніша для інтелектуального розвитку – 3,2; російська мова привабливіша за українську – 2,3%.

Переважають пояснення двох типів: більш прагматичні (поширеність мови в Україні і на світі) та більш особистісні (рідна мова, особистий вибір).

Відповідаючи на запитання про те, *чому не слід розмовляти російською мовою*, респонденти вибрали такі альтернативи: якщо таким є особистий вибір людини – 41,4%; якщо людина погано володіє російською мовою – 36,3; якщо це не рідна мова – 20,2; якщо перебуваєш в україномовному середовищі – 16,8; якщо перебуваєш в офіційній обстановці – 9,7; живучи в Україні, треба говорити по-українському – 7,4; з ідеологічних міркувань – 6,1; щоб підвищити престижність української мови – 3,6; щоб протидіяти русифікації – 2,1%.

Тут домінують дві причини: особистий вибір і незнання російської мови.

Причини того, *чому слід розмовляти українською мовою*, склалися в такий перелік: якщо таким є особистий вибір людини – 38,7%; якщо для людини це рідна мова – 37,6; це державна мова в нашій країні – 31,9; якщо перебуваєш в україномовному середовищі – 14,7; із ввічливості до україномовного співрозмовника – 13,2; українська мова милозвучна й красива – 9,9; Україна – наша батьківщина, ми повинні бути її патріотами – 5,5; щоб зберегти національну культуру та історію – 4,2; щоб зберегти українську мову – 4,0; це мова наших предків – 2,1; на пам'ять про тих, хто боровся за українську мову – 0%.

На перше місце вийшов особистий вибір, а також визнання мови як рідної або державної.

Факт рідної мови або перебування в одномовному середовищі приблизно однаково зумовлюють вибір і російської, й української мов. Натомість право на особистий вибір та вияв ввічливості до співрозмовника виразніше акцентуються в поясненні вибору української мови.

Оцінки причин того, *чому не слід розмовляти по-українському*, розподілилися в такий спосіб: якщо таким є особистий вибір людини – 36,5%; усі навколо розмовляють по-російському – 27,7; якщо співрозмовник погано розуміє по-українському – 26,3; якщо людина не знає або недостатньо володіє українською мовою – 25,8; якщо перебуваєш у російськомовному середовищі – 20,2; якщо це не рідна мова – 11,3; українська мова не така досконала – 4,6; українська мова неprestижна – 2,1; з ідеологічних міркувань – 2,1%.

Тут теж домінує особистий вибір як підстава уникання української мови.

Таким чином, в уявленнях російськомовних респондентів доцільність/недоцільність уживання української і російської мов оцінюється ніби в різних площинах, без відчутного прямого й безпосереднього протиставлення обох мов. Це дає підстави вважати, що в ментальному просторі російськомовних жителів України українська і російська мови виконують психологічно відмінні функції.

Респонденти оцінювали *співвідношення української і російської мов* у засобах масової інформації, освіті та громадському житті. Найавне на сьогодні співвідношення мов у ЗМІ склало 40% і 60, в освіті – 50 і 50, у громадському житті – 22 і 78%, відповідно. Бажане співвідношення мало б становити: у ЗМІ – 38% і 62, в освіті – 41 і 59, у громадському житті – 32 і 68%. А буде за кілька років: 46% і 54 – у ЗМІ, 50 і 50 – в освіті, 37 і 63% – у громадському житті.

Отже, російськомовним жителям України російської мови помірно бракує в освітній сфері, натомість у сфері громадського життя їм навіть не вистачає української мови. Що ж до оцінки перспектив, то, на думку респондентів, в освіті мовні співвідношення прин-

ципово не зміняться, а в засобах масової інформації та, особливо, громадському житті зросте частка української мови.

У результаті факторного аналізу наведених показників виділилися три фактори із сукупною дисперсією 78,9%. До першого фактору ввійшли оцінки бажаних співвідношень у всіх трьох сферах, до другого – оцінки співвідношень наявних, до третього – оцінки перспектив.

Привертає увагу особливо великий вклад першого фактору (56,0%) до загальної дисперсії порівняно з другим (12,4) і третім (10,5%). Це може бути свідченням вищої значущості оцінок, які стосуються бажаного стану справ. Коли зіставити цей висновок із попереднім, то виходить, що російськомовні жителі України не мають особливих підстав нарікати на незадоволення їхніх мовних потреб, але водночас схильні переживати істотне напруження у зв'язку з мовними питаннями. Таку залежність можна трактувати як доказ на те, що насправді йдеться не так про мову, як про переживання загрози ідентичності.

Ставилося запитання про те, *скільки є української мови* в особистому оточенні респондентів, у їхньому регіоні, загалом по Україні, скільки української мови їм хотілося б мати та скільки, на їхню думку, української мови буде через кілька років.

В усіх відповідях (за винятком оцінки перспектив на майбутнє по Україні) домінують середні оцінки: мови є достатньо, є стільки, скільки й треба, буде стільки само, що й тепер. І лише оцінюючи наявність української мови загалом по Україні через кілька років респонденти дещо частіше (44,8%) передбачали збільшення її частки, ніж її незмінність (43,2%).

Загалом респонденти виявили бажання, щоб української мови стало трохи менше в усіх трьох сферах особистого та соціального життя. Навпаки, оцінюючи відповідний рівень на перспективу, вони передбачили помірне зростання частки української мови в усіх цих сферах.

Для частини російськомовних жителів України важливим є не тільки збереження російської мови в тих чи тих сферах їхньої життєдіяльності, а й зменшення частки української мови. Можна говорити про те, що для них захист ідентичності та російськомовності втілюється в запереченні україномовного дискурсу, максимальному витісненні або звуженні обсягу україномовних фрагментів культури, спілкування тощо.

Уявлення про націоналізм визначалися через оцінки позитивних і негативних рис українського та російського (в Україні) націоналізму.

Відповіді з приводу *позитивних рис українського націоналізму* розподілилися таким чином: відродження національної культури та історії – 41,4%; захист прав та інтересів українців – 27,6; виховання позитивних рис українського національного характеру – 19,9; підвищення рівня національної самосвідомості українців – 18,0; гуртування українців на основі спільної ідеї – 13,8; спонукання до особистісного самовдосконалення – 13,0; сприяння розвитку демократії в Україні – 10,3%.

За *негативні риси українського націоналізму* визнано: нав'язування української мови – 58,1%; зверхне ставлення до інших націй – 44,6; намагання розколоти українське суспільство – 32,1; вузькість бачення проблем – 24,1; радикалізм і фанатизм – 23,6; агресивність і нетерпимість – 23,1; зацикленість на другорядних питаннях – 22,8%.

Оцінюючи *позитивні риси російського націоналізму*, респонденти вибрали: зміцнення дружби росіян та українців – 51,7%; турбота про збереження російської культури та

мови – 47,2; захист прав російськомовних громадян – 43,8; зміцнення відносин із Росією – 37,7; сприяння розвитку демократії в Україні – 13,3; орієнтація на позитивні риси російського національного характеру – 11,1; спонування до самовдосконалення – 8,2%.

Негативні риси російського націоналізму вишикувалися в таку послідовність: зверхнє ставлення до української культури та мови – 29,7%; претензійність – 19,4; намагання розколоти українське суспільство – 15,9; руйнування української національної самосвідомості – 13,0; агресивність і нетерпимість – 13,0; сприяння російській експансії в Україні – 10,1; нав'язування російської мови – 8,2%.

Найповнішим в оцінках респондентів виявився негативний образ українського націоналізму: у середньому було зроблено по 2,3 вибору з трьох можливих. Наступним іде позитивний образ російського націоналізму – 2,1 вибору. Далі – позитивні характеристики українського націоналізму: 1,4 вибору. А найменш виразним виявилось бачення респондентами негативного змісту російськомовного націоналізму, щодо якого зроблено по 1,1 вибору.

Визначено зміст *основних позицій російськомовних громадян щодо інтеграції* в сучасне українське суспільство: це активна інтеграція (її носії становлять 6,5% опитаних), пасивна інтеграція (23,2), субінтеграція (50,3), пасивна контрінтеграція (ізоляція) (12,4), активна контрінтеграція (7,6%).

Активна інтеграція означає свідоме дійове прагнення прилучитися до української нації в етнічному та політичному розумінні, бути українським патріотом, активно опанувати і живити українську мову, плекати українську культуру, ідентифікуватися з Україною, пов'язувати з нею своє майбутнє.

Пасивна інтеграція ґрунтується на визнанні наявних реалій та браку потреби їм протистояти. Переважає нейтральне або помірно прихильне ставлення до української мови, її використання в поточному спілкуванні визначається впливом оточення. Ідентифікація з Україною поєднується з ідентифікацією з певною місцевістю чи поселенням. Майбутнє пов'язується з Україною, проте не виключаються й інші прийнятні варіанти.

Субінтеграція полягає в ідентифікації з представниками російськомовної спільноти загалом або із жителями свого регіону, які спільно можуть інтегруватися в українське суспільство. Проте в межах такого спільнотного або регіонального середовища мають зберігатися культурні, ментальні та мовні особливості, а українізація припускається лише на рівні зовнішніх – поза/над спільнотою або регіоном – контактів через уповноважених осіб або установи.

Пасивна контрінтеграція (ізоляція) має найбільш індивідуалізований характер і виявляється в намаганнях зберегти незалежність від процесів, які можуть становити реальну чи уявну загрозу власній неукраїнській ідентичності. Характерним є заглиблення в мало публічні види діяльності, що вирізняються специфічним змістом і дають змогу структурувати свій життєвий простір відповідно до власних бажань і намірів, а не згідно з вимогами оточення.

Активна контрінтеграція охоплює розмаїті форми протидії українізаційним впливам у різних сферах життя. Вона виявляється в запереченні українського патріотизму, відмові від україномовного спілкування, орієнтації на неукраїнські культурні й політичні цінності, агресивному або зверхньо-іронічному ставленні до україномовного дискурсу.

Психологічно найблагополучнішими виявилися носії активної інтеграції. Їм властиві відносно найвищий рівень задоволеності із життя, позитивна оцінка змін, що відбуваються, оптимістичні очікування. Порівняно найменше бракує порядку й стабільності. Вони активніше за інших намагаються шукати вихід із складного становища та досягати найвищого результату.

Їхні антиподи – прибічники активної контрінтеграції – вирізняються найвищим рівнем незадоволеності із життя, схильністю негативно оцінювати зміни в минулому та перспективи на майбутнє. У житті їм бракує захисту російської мови та єднання з Росією. Вони найбільш вороже висловлюються на адресу українського націоналізму. У складних ситуаціях частіше за інших воліють зачекати, доки проблеми розв'яжуться «самі собою».

Адепти пасивної інтеграції найменше нарікають на брак здоров'я, а найбільше – на брак реалізації здібностей. Частіше за інших виступають за такий фантастичний варіант політичного майбутнього України, як одночасне приєднання її до Союзу Білорусі та Росії і Європейського Союзу.

Прихильникам субінтеграції найбільше бракує чесної влади. У складних ситуаціях вони полюбляють зачекати на розвиток подій.

Ті, хто обирає пасивну контрінтеграцію (ізоляцію), віддають виразну перевагу російськомовному дискурсові в різних сферах життєдіяльності. Порівняно частіше визначають себе як мешканців свого регіону, людей свого віку. Побоюються українського націоналізму. У своїх діях найменше порівняно з іншими групами прагнуть досягти найвищого результату.

На підставі описаних результатів можна зробити низку **висновків**.

Зміст колективного самовизначення російськомовної спільноти визначається такими основними тенденціями, як ригідизація та сакралізація ідентичності, рентицизація постав, плекання звичайності, моральна апеляція, акцентування скривженості, діяльне позиціонування/

У структурі соціальної ідентичності російськомовних жителів України домінують категорії, пов'язані з належністю до української політичної нації. Істотним є намагання уникнути прямого або значущого протиставлення української і російської ідентичностей.

У комунікативній сфері російськомовні громадяни надають перевагу українському оточенню. Російське є для них «своїм» в абстрактно-символічному, а українське – комунікативно-практичному розумінні.

У просторі незадоволених потреб респондентів домінують матеріально-побутові та морально-психологічні чинники. Політико-ідеологічні (зокрема проросійські) устремління не домінують, хоч і є доволі вагомими.

Російськомовні громадяни не мають виразних підстав нарікати на брак російської мови, проте переживають у цій сфері істотне напруження. Доцільність або недоцільність уживання української і російської мов оцінюється без прямого й безпосереднього протиставлення їх. Українська і російська мови виконують психологічно відмінні функції: російська більшою мірою пов'язується із захистом особистісної та соціальної ідентичності і виконанням інструментальних функцій у безпосередньому оточенні, а ставлення до української символізує більш загальні етнополітичні постави та відображає тенденції психологічного захисту у сфері самовизначення.

Для частини російськомовних громадян захист ідентичності втілюється в запереченні україномовного дискурсу, витісненні або звуженні україномовних сфер життєдіяльності.

Російськомовні громадяни часто вбачають в українському націоналізмі головну небезпеку для їхньої ідентичності. Протиставлення відповідним загрозам перетворюється на рушійну силу самовизначення, а стрижневим стає ставлення до української мови та острах перед мовною українізацією.

Водночас творення цілісного російського дискурсу як позитивного способу колективного самовизначення російськомовної спільноти не стає повноцінною альтернативою знеціненню українського націоналістичного дискурсу. Основною причиною цього є наявність істотно сформованої української етнополітичної ідентичності в російськомовному середовищі, із якою конкурує, але її не перемагає ідентичність суто російська.

Основними позиціями російськомовних громадян щодо інтеграції в сучасне українське суспільство є активна інтеграція, пасивна інтеграція, субінтеграція, пасивна контрінтеграція (ізоляція), активна контрінтеграція. Найактивнішими суб'єктами організації власної життєдіяльності є російськомовні особи, які свідомо приймають україномовний дискурс та беруть активну участь у його творенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колісник Л. О. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Автореф. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / Колісник Лариса Олексіївна. – Харків, 2004. – 20 с.
2. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробизежовой, Е. Головахи. – К., 2007. – С. 128–142.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.

УДК 81.161.2'23

*Недашківська Т.Є.
(Житомир, Україна)*

СПЕЦИФІКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ПОНЯТЬ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ (прикладний аспект)

У статті аналізується асоціативне значення деяких сучасних понять публічної сфери. Використовуються результати, отримані в ході вільного асоціативного експерименту.

Ключові слова: *концепт, стимул, реакція, вільний асоціативний експеримент, асоціативне значення слова.*

© Недашківська Т.Є., 2011